

на необхідність збереження тварин у місцях їх перебування, на міграційних шляхах та ін.

Отже, слід дотримуватися Закону, а не якомога більше видів включати до Червоних книг, якщо в цьому немає необхідності.

Слід враховувати, що серед тварин завжди є нечисленні, рідкісні, спорадично поширені по території, які живуть лише в окремих місцях, пролітні, залітні і т. п. Це екологічна особливість. Наприклад, чисельність у природі рисі ніколи не буде такою, як ласки, корольків — як синиць і т.д.

При підготовці додаткового списку тварин до Червоної книги України одержано багато різних пропозицій. Міжвідомча комісія по Червоній книзі розглянула всі матеріали і запропонувала занести до книги види, які включені у Червоні книги інших регіонів і постійно або тимчасово перебувають на нашій території, а також кілька видів риб, птахів, що стали дійсно зникаючими на Україні, і вилучити з книги два види ссавців, що у нас не зустрічаються.

Червона книга — не самоціль, а лише один з державних заходів, спрямованих на збереження генофонду рідкісних видів рослин і тварин.

Проблеми акліматизації та реакліматизації

Акліматизація тварин, як вважають спеціалісти,—це процес пристосування виду до існування у нових умовах на тій території, де раніше цей вид не спостерігався. Питання про співвідношення акліматизації і охорони тваринного світу давно хвилює як вчених, так і багатьох любителів живої природи. Одні вбачають в акліматизації “грандіозну і потрібну справу”, яка забезпечить використання усіх “виробничих можливостей дикої природи”, важливу складову охорони фауни, метод збереження рідкісних видів тварин (зокрема, птахів) у тих випадках, коли попередній ареал виявився вже не придатним для існування виду. Другі заявляють про недопустимість порушення біоценозу, що склався природно. Причому прихильники обох поглядів оперують конкретними фактами. Ті, хто вважають за необхідне нарощувати

акліматизаційні роботи, — показниками галузевого економічного ефекту, насамперед вартістю хутра тварин, які потрапляють у державну заготівлю. Так, наприклад, у рішенні науково-виробничої конференції 1982 р., яка обговорювала питання збагачення фауни і розведення мисливських тварин, відмічалось, що вартість шкурок акліматизантів, заготовлених від початку промислу, перевищує всі витрати на випуск у цінах 1965 р. більш як у 20 разів і становить понад 45 % вартості заготовленого хутра.

Противники акліматизаційних робіт наголошують, що серйозного комплексного еколого-економічного аналізу результатів акліматизаційних робіт (особливо негативних побічних ефектів) поки що не зроблено, а максимальні цифри заготівель хутра припадають на ті роки, коли про акліматизантів ще й не згадували. Навіть галузевий економічний ефект від акліматизаційних робіт для мисливського господарства України ставиться під сумнів. Справді, якщо підрахувати, скільки коштів витрачено на закупівлю, завезення, випуск і підгодівлю фазанів, зайців, оленів, сибірських козуль, куріпок та інших мисливських видів, і порівняти статті витрат та прибутку, то результати виявляться невтішними.

Нині в екології співіснують два підходи — популяційний і екосистемний. Хоча один з ініціаторів реконструкції фауни професор П. А. Мантейфель в числі провідних теоретичних умов акліматизації називав явище “біологічних пустот”, або, по-сучасному, вільних екологічних ніш, у своїй діяльності, як і більшість спеціалістів-практиків, він керувався типовими редуційними уявленнями. Тому не випадково й досі багато представників мисливствознавчої науки говорять про нестачу експериментальних досліджень у польових і лабораторних умовах по виявленню діапазону мінливості представників виду, який акліматизується, та вивченню його екології як про основну причину невдач.

По-іншому оцінюються негативні наслідки акліматизації з позицій екосистемного підходу. Одне з основних його теоретичних положень — це те, що природні біотичні угруповання являють собою історично складені комплекси видів, що мають якісно нові особливості, яких не має кожний з окремих компонентів. Найбільш важливою для нас у такому

випадку є здатність природних угруповань біоти чинити опір вселенню чужих йому екзотичних видів. Тому з позиції екології угруповань невдачі більшості акліматизаційних робіт, особливо в мало перетворюваних районах, закономірні. Через це принципово важливою для збереження тваринного світу є різниця між акліматизацією і реакліматизацією, бо остання — процес зворотного входження до складу природного угруповання виду, який раніше був у його складі, а потім через якісь причини зник.

З викладених позицій найбільший інтерес викликає не вивчення окремих причин невдач тих чи інших конкретних випусків екзотичних інтродуцентів, а навпаки, усі випадки-винятки, тобто успішні акліматизації. Попередній аналіз показує, що усі випадки успішних акліматизацій на Україні можна поділити на п'ять груп.

Перша — акліматизація, яка з позицій історичної біогеографії є реакліматизацією (наприклад, єнотовидного собаки, плямистого оленя). Ці два приклади особливо цікаві, бо саме їхня акліматизація на Україні вважається вдалою і найчастіше використовується як аргумент прибічниками продовження акліматизаційних робіт.

Як показано в роботах Є. Н. Матюшкіна, існувала єдина (верхньопліоценова) основа фауни широколистяних і хвойно-широколистяних лісів, а також лісостепів Полярктики. Під час переважаючого в льодовиковий період своєрідного ландшафту тундростепів (або тундролісостепів) північне лісове фауністичне півколо Євразії руйнувалось, його частини переміщувались далеко на південний захід і південний схід континенту. З вимиранням характерних для широколистяних та близьких до них типів екосистем збіднювався європейський комплекс. Особливо показовим є приклад з єнотовидним собакою, який у викопному стані відомий з пізнього пліоцену — давнього плейстоцену на Приазов'ї.

Таким чином, акліматизація єнотовидного собаки і плямистого оленя на Україні є процесом тривалої “вбудови” знову вселених видів у стару фауністичну структуру, яка починала формуватися за участю їхніх предків або найближчих до них форм. Очевидно, що цей реакліматизаційний процес не може не викликати деякі ускладнення, пов'язані з певним перерозподілом кормових та деяких інших ресурсів у при-

родних угрупованнях. Цим і зумовлений негативний вплив єнотовидного собаки на кількість куроподібних та водоплавних птахів, що гніздяться на землі, а також активізація природних вогнищ різних зоонозних хвороб. Проте можна передбачити, що з часом ситуація, пов'язана з негативними наслідками процесу “вбудови” єнотовидного собаки в природні екосистеми України, повинна стабілізуватись.

Що стосується негативного тиску плямистого оленя на лісові культури, масового винищення ним посівів сільськогосподарських культур, то ця проблема має відношення до загальної ситуації “копитні тварини—лісове господарство”, яка практично всюди не вирішена через незадовільний стан мисливського господарства та відсутність узгодженості при його веденні з інтересами лісового господарства.

Друга група — зайняття акліматизованим видом вільної екологічної ніші. Прикладом такого роду є акліматизація в Криму кеклика (невдала спроба мала місце і в Закарпатській області), європейського муфлона і білки-телеутки з Алтайського краю. Зауважимо, що навіть при формальному закріпленні ряду акліматизованих видів у складі фауни Криму (кеклик, європейський муфлон) розраховувати на високу економічну ефективність цього заходу не доводиться через глибоке антропогенне використання території Криму і обмеженість площ, придатних для їх існування. Проте за умов належної організації ведення мисливського господарства ці види можуть відіграти певну роль у розширенні та оптимізації можливостей спортивно-любительського полювання як однієї з форм активної рекреації і спеціалізованого виду туризму. Що стосується білки-телеутки, то вона стала грізним шкідником садів та виноградників Криму. Тим часом доходи від реалізації шкурок кримської білки незначні, якщо підрахувати витрати на її завезення і розселення.

Ще треба згадати про роботу з фазаном і степовим байбаком. У далекому минулому південні райони України входили в природний ареал фазана, який займав плавні Дунаю та очерети нижнього Дону. Під час розкопок Ольвії знаходили останки фазанів 2000-річної давності. Тому можна передбачити результати багаторічних робіт по його розселенню на Україні: у південній зоні, особливо там, де йдеться про реакліматизацію виду, фазани при певних умовах можуть

жити, збільшувати свою кількість і розселятися у придатні для цього місця. У північній же частині Лісостепу і Полісся там, де з природничо-історичних позицій можна говорити про акліматизацію, фазани не прижилися.

При розробці програм акліматизації і реакліматизації степового байбака слід враховувати, що сучасний його ареал на Україні (Міловський і Біловодський райони Луганської області та Великобурлуцький район Харківської області) займає лише незначну частину території колишнього природного поширення. Виходить, знову-таки йдеться про реакліматизацію, хоча при певному підвищенні екологічної культури сільськогосподарського виробництва, мабуть, можлива і акліматизація цього, безумовно, дуже цікавого і цінного виду у ряді лісостепових районів.

Виправданою є реакліматизація альпійського байбака в Українських Карпатах, хоча перед цим варто було б повернути Карпатському державному заповіднику субальпійські луки, використовувані нині як випас.

Третю групу складають випадки витиснення аборигенів, які екологічно еквівалентні або близькі до інтродукованого виду (північноамериканського, далекосхідного). Такі випадки слід віднести до негативних, бо навіть даючи, як правило, незначний господарський ефект, вони породжують проблеми збереження аборигенного виду, охорони його генофонду тощо. Характерним прикладом є збереження європейської норки, яка зникає через акліматизацію на Україні американської норки.

Четверта група—вселення у вільну екологічну нішу виду, вплив якого на рослинний покрив руйнує еволюційно складені екосистеми. Очевидно, такі випадки слід розглядати як розвиток попереднього варіанта, тобто конкурентне витиснення аборигенного виду, яке зумовлює зміни в природі. Як приклад можна навести “благополучний і ефективний” акліматизований на Україні вид — ондатру. Багато спеціалістів відмічають знищення ондатрою кореневищ очерету з плодовими бруньками і вважають, що вона не може бути і не буває не шкідливою для цієї рослини. Шкода, яку завдає ондатра водяним рослинам, полягає не лише в тому, що з’їдена нею біомаса перевищує приріст, а й у тому, що через підгризання підводних частин рослин знижується їх відтворювальна

здатність, зменшується кормова продуктивність угідь, прискорюється їхня деградація.

До п'ятої групи належать випадки, коли акліматизація є результатом антропогенного перетворення природного покриття великих територій, яке утворює "вільні екологічні ніші" в ландшафті. Саме з освоєнням антропогенних місць проживання, насамперед сільськогосподарських угідь, пов'язане вселення більшості акліматизованих, "екзотичних" для місцевої фауни видів.

У той же час зміни відношення площ природних екосистем і природно-антропогенних комплексів, які призводять до зменшення кількості або навіть до зникнення багатьох тварин природних угруповань, дають змогу розселитися або збільшити кількість видам, характерним для іншої природної зони. Прикладом цього є акліматизація європейського дикого кроля, завезеного на південь України (Херсонська і Одеська області) із Західної Європи у кінці ХІХ ст., який потім розселився в мисливські господарства Криму та інших областей, а також характерної для середземноморських країн Південної Європи, Північно-Західної Африки і Малої Азії лані. Обидва види повинні відіграти позитивну роль у розширенні можливостей спортивно-любительського полювання.

Відомий у нашій країні зоолог М. І. Чесноков розрізняє чотири форми розселення диких тварин: акліматизацію, реакліматизацію, підпуск тварин у популяцію того ж виду і випуск диких тварин для розведення під наглядом людини. Яку б мету не мали ініціатори тих або інших розселювальних заходів, у всіх випадках необхідно враховувати як економічну й іншу доцільність починання, так і можливі екологічні його наслідки.

Акліматизація диких тварин—найнебезпечніша за своїми можливими результатами форма штучного розселення тварин, тимчасом як реакліматизація при певних умовах — досить ефективна його форма. Як уже згадувалось, більшість прикладів успішної акліматизації фактично є реакліматизацією. Проте якщо причини, що викликали зникнення виду (насамперед зміна місця проживання), продовжують діяти, то реакліматизація без комплексу заходів по відновленню природних екосистем безперспективна.

Підпуск тварин у популяцію того ж виду, який здійснюють

для поліпшення продуктивних якостей або життєздатності тварин шляхом селекційних змін генофонду місцевих популяцій, як правило, ніколи не буває успішним. Тому намагання змінити на окремих ділянках нинішнього ареалу ондатру її чорною формою є утопією. Випуски тварин “для освіження крові” у природні популяції безглузді. Як нам здається, єдиним випадком, коли підпуск такого роду виправданий, є формування мінімально життєздатних популяцій рідкісних і зникаючих видів тварин, коли її природні популяції перебувають на межі вимирання через надзвичайно низьку щільність, яка не забезпечує нормального відтворення і збільшення кількості.

Хотілося б застерегти від продовження спроб акліматизації сибірської козулі на Україні, тобто на території суцільного поширення європейської козулі, оскільки численними експериментами доведено існування як етологічних, так і фізіологічних механізмів репродуктивної ізоляції цих козуль самостійних видів. Гібридизація європейської і сибірської козуль у природі — явище надзвичайно рідкісне, пов'язане навіть при успішному дослідному спаровуванні у вольєрі з ускладненнями при родах у самок європейської козулі та зниженою фертильністю гібридів першого покоління.

При випуску диких тварин для розведення під наглядом людини штучне розселення можна поділити на два види: випуски, пов'язані із збереженням рідкісних та зникаючих видів тварин, і випуски для одержання господарського ефекту (полювання, м'ясної та іншої продукції). У першому випадку випуск продиктований інтересами охорони тваринного світу (наприклад, розведення зубрів, куланів) і не вимагає інших обґрунтувань, але й вони не повинні завдавати шкоди місцевій фауні у результаті виходу з-під контролю людини. В другому випадку випуск повинен бути обґрунтований не лише екологічно, а й економічно. Так, якщо собівартість вирощування однієї особини продуктивного молодняка, призначеної для відстрілювання, буде вищим, ніж доходи від неї (вартості дозволу на відстрілювання і одержаної продукції), то доцільно відмовитися від завезення тварин для розведення в угіддях. Неприпустима акліматизація екзотичних видів тварин, замаскована під розведення під наглядом людини.

У Законі «Про охорону і використання тваринного світу»

вказано, що переселення тварин на нові місця проживання, акліматизація нових для фауни регіону видів тварин, а також заходи по схрещуванню тварин допускаються у науково-дослідницьких і господарських цілях з урахуванням висновків відповідних наукових організацій по рішенню спеціально уповноважених на це державних органів з охорони і регулювання використання тваринного світу. Самовільне проведення переселення, акліматизації і схрещування тварин забороняється.

Вважаємо, що без висновку науково-технічної ради Міністерства охорони навколишнього природного середовища України ніякі акліматизаційні роботи проводитись не повинні. Можливо, варто прислухатись і до думки міжнародної співдружності вчених про необхідність контролю за акліматизаційними заходами у міжнародному масштабі. Наприклад, висловлювалась думка про доцільність схвалення проведення інтродукції екологічною комісією Міжнародної спілки охорони природи (МСОП).

Біотехнічні заходи по охороні тварин

Останнім часом у багатьох країнах дедалі більшого поширення набувають інтенсивні методи охорони рідкісних видів тваринного світу, що, на відміну від екстенсивних (заборона чи обмеження здобування, створення природоохоронних територій і т. п.), ґрунтуються на активному втручанні людини в життя рятованого виду. Вони особливо необхідні там, де звичайні способи охорони вже не дають бажаного результату через значні зміни середовища існування або катастрофічно низьку чисельність. До інтенсивних методів належить насамперед все те, що у нас називають біотехнічними заходами, а в зарубіжних країнах— управлінням дикою природою.

Термін "біотехнія" виник у мисливствознавстві. Ним почали називати діяльність людини, спрямовану на підвищення продуктивності мисливських угідь. Але біотехнічні заходи можуть використовуватись і використовуються значно ширше. Стосовно охорони рідкісних видів тварин біотехнічними заходами можна назвати цілеспрямований вплив людини на